

higher military educational establishments are the following: high discipline, state of being organized and pupils' responsibility. Besides, at the lessons the relations between pupils and a teacher, and among pupils themselves must be supported by following the Statutes of the Armed Forces of Ukraine.

The author's view on the improvement of educational progress at the lessons in the subject «Motherland Protection» has been revealed with the purpose of formation of readiness of the youth to enrollment in the higher military educational establishments. Specifically, for successful realization of educational and methodological tasks a teacher is recommended to use the following types of lessons: lesson – announcement of new knowledge, lesson – formation of skills (abilities), lesson – apply obtained knowledge and skills, lesson – generalization and systematization of knowledge and skills, combined lesson. Besides, it is necessary to implement information technologies and application of active training methods. Such approach is to enhance the pupils' interest to studying the theoretical material, and also stimulate educational and cognitive activity of the youth at the lesson.

Key words: *conception of continuous military education, propaedeutic stage, higher military educational establishments, readiness of the youth to studying at the higher educational establishments, subject «Motherland Protection».*

УДК 373.5.016:91:[314.04]

О. А. Федій

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ В УЧНІВ ЯК ЗАСІБ ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЇ ЗНАНЬ ПРО НАСЕЛЕННЯ

Одним із напрямів економічної і соціальної географії є вивчення населення. Демографічна характеристика населення – важлива складова шкільної географічної освіти. У статті розкриті методичні підходи щодо формування демографічних понять, вивчення яких сприяє розумінню учнями 9-х і 10-х класів цілісної демографічної характеристики населення країни і світу. Логічна взаємопов'язана система понять є конкретним виразом підвищення наукового рівня навчання в школі. Послідовність їх упровадження під час навчального процесу забезпечить легкість сприйняття матеріалу учнями. Особливо це важливо для учнів 9-го класу, для яких отримані знання знайдуть продовження в 10-му класі під час вивчення складних демографічних процесів.

Ключові слова: *демографічні поняття, демографічні процеси, демографічна характеристика населення.*

Постановка проблеми. Забезпечення учнів науковими знаннями, зокрема демографічними, тобто системою уявлень, понять, закономірностей, що відображають суттєві ознаки, властивості та зв'язки об'єктів і процесів – основне завдання навчання географії в школі. У теорії пізнання поняття трактуються як одна з вищих форм мислення, як спосіб існування людських знань. Забезпечуючи логічний взаємозв'язок усіх курсів економічної і соціальної географії, освіта повинна забезпечувати формування в учнів наукових понять, зокрема демографічних, їх постійне розширення й поглиблення, послідовне засвоєння та закріплення.

Демографічна характеристика населення – важлива складова шкільної географічної освіти. Населення світу, країни чи регіону в курсах економічної і соціальної географії за 9-й і 10-й класи оцінюється за чисельністю, статеві-віковою та сімейно-шлюбною структурою, соціальним статусом і зайнятістю, якістю життя й характеристикою віталістичних подій (вік одруження, порядковий номер шлюбу, мертвонароджені, кількість дітей у сім'ї, вік жінки при народженні дитини тощо). Учні загальноосвітніх навчальних закладів повинні володіти цими знаннями в загальній системі і зв'язках між ними. Під час вивчення населення країни й світу на уроках географії знання учнів розвиваються за рахунок процесу мислення і формування понять.

Аналіз актуальних досліджень. Характеризуючи населення України і світу, автори підручників і методичних посібників Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева [1], Ф. Д. Заставний [2], С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко [3; 4], О. Ф. Надтока, О. М. Топузов [6], В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова [7; 8], О. Г. Стадник [9], Т. Г. Назаренко, Л. В. Тименко, О. М. Топузов [10; 11] розкривають фундаментальні демографічні поняття «відтворення населення», «природний рух», «народжуваність», «смертність», «природний приріст», «механічний рух», «еміграція», «імміграція», «статеві-вікова структура», «тривалість життя». Зазначені демографічні поняття є основою розуміння учнями складних процесів життєдіяльності населення в Україні та світі і вміння застосовувати їх як опору під час вивчення економічної і соціальної географії світу.

Процес формування понять відображений у роботах багатьох учених із різних галузей наук: філософії, логіки, психології, педагогіки, географії тощо. Особливий інтерес викликають роботи С. Г. Коберніка, Р. Р. Коваленка, О. Я. Скуратовича [5], О. М. Топузова, В. М. Самойленка та Л. П. Вішнікіної [12], у яких розкрита методика формування понять у шкільній географічній освіті.

Мета статті полягає у висвітленні методичних ідей щодо формування демографічних понять в учнів 9-х і 10-х класів під час вивчення економічної і соціальної географії.

Виклад основного матеріалу. Формування понять являє собою активну навчальну діяльність. За допомогою понять відображаються не лише фрагменти дійсності, а й процес її постійних змін, розвитку та поглиблення знань про неї. Поняття є основним засобом формування й акумуляції досягнутих у суспільстві наукових і практичних знань. Результативність засвоєння учнями понять знаходить своє відображення у

двох формах: їх знання і правильне оперування ними. Відповідно до цього поняття мають бути не формально засвоєними, а осмисленими в процесі активної пізнавальної діяльності. Оперування фактами і створення уявлень про них є основою формування понять. Саме тому необхідно спиратися на образний, просторовий і кількісний навчальний матеріал, ураховуючи, що поняття не можуть бути засвоєні тільки шляхом заучування визначень. Формування понять, розкриття їх сутності характеризується виявленням основних властивостей об'єкту вивчення. Подальший розвиток понять включає виявлення нових ознак, включення їх у систему теоретичних знань шляхом наведення конкретних прикладів, встановлення зв'язків даних понять з іншими.

Учнів необхідно навчати прийомів розумової діяльності: логічно мислити, узагальнювати ознаки, розв'язувати ситуативні задачі. В залежності від змісту навчального матеріалу прийоми розумової діяльності допомагають досягнути єдності в засвоєнні знань і розумовому розвитку учнів. Особливою умовою є послідовність засвоєння понять, їхнє поглиблення і систематизація від теми до теми, від курсу до курсу. Складність процесу формування понять та особливості їх засвоєння учнями призводить до необхідності застосування послідовних дій. На основі досліджень психологів, педагогів, вивчення досвіду шкільної практики можна вибудувати послідовність етапів формування демографічних понять.

Перший етап. Визначення мети і мотивації навчальної діяльності учнів до засвоєння понять. На сучасному етапі розвитку освіти велике значення приділяється прикладному аспекту формування знань школярів, умінню застосовувати їх на практиці. В цьому контексті універсальність демографічних знань полягає в можливості їх використання для пояснення оточуючої соціальної дійсності. На уроках економічної і соціальної географії учні повинні виокремлювати демографічні аспекти суспільного життя і застосовувати в різних поєднаннях до конкретних життєвих ситуацій. Все частіше лунають з екранів телебачення і друкуються в пресі поняття «демографічні групи населення», «демографічний потенціал» тощо. Використовуючи поняття «демографічні групи населення», засоби масової інформації підкреслюють, що населення країни не є однорідним. Від переважання тієї чи іншої категорії людей, наприклад, дітей, пенсіонерів, залежать макроекономічні показники в державі, коефіцієнт прожиткового мінімуму, індекс споживчих цін. Виробники продукції повинні орієнтуватися на потреби певної категорії громадян, головні ознаки яких вік, стать, освіта, професія, сімейний стан, доходи. Визнаючи гостру демографічну проблему сьогодення і погіршення ситуації в майбутньому, політики, науковці,

громадські організації прогнозують зменшення чисельності населення в Україні, особливо працездатного віку. Уряд наголошує на низькому демографічному потенціалі в державі. Така ситуація може призвести до зниження темпів національного виробництва, а значить, зменшення економічного потенціалу країни. Демографічна характеристика населення, вивчення якої відбувається на уроках економічної і соціальної географії, є актуальною в усіх аспектах суспільного життя.

Для успішного включення учнів у роботу на уроці чи самостійного опрацювання вдома, їм необхідно створити умови для свідомого розуміння понять. Пізнавальний інтерес і позитивне ставлення школярів до засвоєння демографічних понять забезпечують добром доступного, цікавого матеріалу, зокрема, повідомленням останніх подій у світі, демонструванням презентацій, наведенням прикладів характеристики населення різних країн у порівнянні. Мотивація навчальної діяльності продовжується протягом усього процесу формування понять.

Другий етап. Організація чуттєво-конкретного сприйняття. На основі статистичних даних, цікавих фактів спочатку необхідно створити уявлення про певний демографічний об'єкт чи процес за допомогою словесних, наочних, практичних методів і прийомів навчання. Сприйняття відбувається через відчуття окремих ознак певного поняття. Так як демографічні поняття є абстрактними, то для створення їхнього образу доцільно демонструвати різноманітну наочність (схеми, графіки, карти, формули), спрямовувати учнів на перегляд новин чи цікавих телепередач, здійснювати власні спостереження. Для запам'ятовування фактів і процесів при формуванні демографічних понять доцільно застосовувати мнемотехнічні прийоми шляхом проведення аналогій і створення асоціацій.

Третій етап. Організація розумової діяльності учнів, спрямованої на виділення суттєвих та несуттєвих ознак демографічних понять. У засвоєнні поняття велику роль відіграють вправи, які активізують увагу, мислення, пізнавальну діяльність учнів. Розумова діяльність розпочинається тоді, коли в свідомості учня нагромадилася достатня кількість фактів, уявлень, тобто є матеріал для мислення. Основну роль у виділенні ознак поняття відіграють аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування та інші логічні операції мислення. Закріплення у свідомості учнів істотних ознак поняття досягається шляхом варіації неіснуючих ознак, диференціації подібних понять, висловлювань власної думки. Необхідність поділу поняття на змістові складові під час його засвоєння шляхом виділення ознак вирішує важливе методологічне завдання дидактики й методики навчання географії.

Четвертий етап. Узагальнення і словесне визначення поняття. У процесі осмислення істотних ознак демографічного поняття відбувається узагальнення, кінцевим результатом якого є визначення і позначення його терміном. Учні можуть запам'ятати назву терміну, формально відрізнити поняття, але оперують ним важко, вживають неправильно. Це проявляється насамперед тоді, коли необхідно виконати завдання іншого типу (не аналогічне). Часто учні оперують поняттям, але не зовсім розуміють його зміст, тобто не можуть виділити його істотні ознаки. Словесне визначення дає можливість учням усвідомити основні ознаки понять.

П'ятий етап. Введення поняття в систему географічних знань, зокрема, демографічних. Встановлення зв'язку даного поняття з іншими, формування системи знань відбувається шляхом розміщення їх у певному порядку: від основних до другорядних. Невід'ємним елементом процесу формування є збагачення поняття, тобто, виявлення нових істотних властивостей за рахунок ускладнення змісту. Уточнення й узагальнення знань про зв'язки та відношення демографічних понять здійснюється на основі вже сформованих понять і виведення їхніх певних типів. Важливим процесом є застосування понять для вирішення задач, практичних завдань із статистичним матеріалом, картами, графіками, діаграмами, розв'язування проблемних завдань. Поняття вважається сформованим, якщо учень може вільно оперувати ним у різних навчальних і життєвих ситуаціях.

Кожний етап потребує застосування й поєднання різноманітних методів і методичних прийомів, засобів і форм навчання. Виключення із процесу формування складних понять хоча б одного з описаних етапів призводить до певних недоліків у їхньому засвоєнні учнями, викликає певні труднощі при оперуванні ними. Всі етапи повинні бути реалізовані в нерозривному зв'язку. Дотримання їх у процесі формування демографічних понять є необхідною дидактичною умовою, оскільки така етапність забезпечує належну послідовність розумової діяльності учнів.

Висновки. В організації навчання поняття займають особливе місце, оскільки через них виражаються факти, принципи, теорії. Вони є основою, на якій ґрунтується наукове світобачення і мислення учнів. Зміст демографічних понять конкретизується в підручниках з курсів «Економічна і соціальна географія України» та «Соціально-економічна географія світу», навчальних і методичних посібниках. Учні загальноосвітніх навчальних закладів повинні володіти цими поняттями в загальній системі та зв'язках між ними. Дотримання певних етапів при формуванні понять та введенні їх у логічній послідовності під час вивчення економічної і соціальної географії забезпечить в учнів 9-х і 10-х класів цілісні знання про життєдіяльність населення України й світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Економічна і соціальна географія світу : підруч. для 10 кл. серед. шк. / [авт. кол.: Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева та ін.] ; [за. ред. Б. П. Яценка]. – К. : АртЕк, 1997. – 248 с.
2. Заставний Ф. Д. Економічна і соціальна географія України : підруч. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. / Федір Дмитрович Заставний ; [5-е вид., із змінами]. – К. : Навч. книга, 2007. – 255 с.
3. Кобернік С. Г. Географія : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – Х. : Оберіг, 2010. – 304 с.
4. Кобернік С. Г. Економічна і соціальна географія світу в опорних схемах (10 клас) : навч.-метод. посіб. для учнів, студ. та вчит. / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – К. : ПП «Компанія Актуальна освіта», 1998. – 82 с.
5. Кобернік С. Г. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах : навч. метод. посібник / [С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко, О. Я. Скуратович] ; за ред. С. Г. Коберніка. – К. : Навчальна книга, 2005. – 319 с.
6. Надтока О. Ф. Географія : підруч. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. / О. Ф. Надтока, О. М. Топузов. – К. : Вид. дім «Світ знань», 2009. – 224 с.
7. Пестушко В. Ю. Географія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2009. – 288 с.
8. Пестушко В. Ю. Географія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. рівень стандарту, академ. рівень / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.
9. Стадник О. Г. Економічна і соціальна географія України. 9 клас : посіб. для вчителя / Олександр Григорович Стадник. – Х. : Основа, 2009. – 126 с. – (Бібліотека журналу «Географія», Вип. 9 (69)).
10. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільн. рівень) / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тименко. – К. : Пед. думка, 2009. – 304 с.
11. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. М. Топузов, Л. В. Тименко. – К. : Зодіак-ЕКО, 2005. – 208 с.
12. Топузов О. М. Загальна методика навчання географії : підручник [з грифом МОНМС України] / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. – К. : Картографія, 2012. – 512 с.

РЕЗЮМЕ

Федий А. А. Методическая система формирования демографических понятий у учеников как средство фундаментализации знаний о населении.

Одним из направлений экономической и социальной географии является изучение населения. Демографическая характеристика населения – важная составляющая школьного географического образования. В статье раскрыты методические подходы к формированию демографических понятий, изучение которых способствует пониманию учениками 9-х и 10-х классов целостной демографической характеристики населения страны и мира. Логическая взаимосвязанная система понятий является фактором лучшего восприятия материала учениками и повышения научного уровня обучения в школе. Особенно это важно для учеников 9-го класса, для которых полученные знания найдут продолжение в 10-м классе во время изучения сложных демографических процессов.

Ключевые слова: демографические понятия, демографические процессы, демографическая характеристика населения.

SUMMARY

Fedy O. Methodological system of student demographic concepts' formation as a means of fundamentalization of knowledge about population.

One of the ways of economic and social geography is learning of population. Demographic characteristics of the population is an important component of school geography education. In the article the methodological approaches to the formation of demographic concepts, the study of which contributes to the understanding of 9th and 10th grade pupils complete the demographic characteristics of the population of the country and the world.

The population of the world, country or region in the courses of economic and social geography for the 9th and the 10th grades is evaluated by the population size, gender- and age-specific, domestic and marital structure, social status and employment, quality of life and characteristics of marriage age, marriage serial number, number of children in a family, age of women at birth of a child. Students of secondary educational institutions should possess such general system of knowledge and links among them. While studying the population of a country and the world during geography lessons, the students' knowledge develops through a process of thinking and concepts formation.

The complexity of the concepts formation process and features of their adoption by students lead to the necessity of consistent action application. On the basis of both research conducted by psychologists and teachers, and study of the school practice experience in the demographic concepts' shaping, the importance of compliance with the sequence of the following stages was proved. They are:

- 1. Defining the purpose and motivation of educational activity of students to master concepts.*
- 2. Organization of sensual-specific perception.*
- 3. Organization of students' thinking activity, which is aimed at selection of essential features of demographic concepts.*
- 4. Generalization and verbal definition.*
- 5. Introduction of the concept in the system of geographical knowledge.*

Logically interconnected system of concepts is the most concrete expression of the increase of schooling scientific level. Systematization of demographic concepts allows reaching a depth of knowledge in each course that explores the population. This is especially important for students of 9th grade, because received knowledge will find continuation in the 10th grade at the time of studying complex demographic processes. Demographic concepts should be introduced in logically sequential definitions, while evaluated and supported by concrete examples. The sequence of their implementation during the learning process will ease the perception of the material for students.

Key words: *demographic concepts, demographic trends, demographic characteristics of the population.*